

The Impact of Practical Monotheism on Social Resilience: Insights from Allamih Misbah Yazdi

Fatemeh Ghanbari ¹ Seyyed Ahmad Hashemi Aliabadi ^{2*} Zainab Asadollah Zadeh Kharkan ³

1. Lecturer at higher levels of Al-Zahra society, Qom, Iran. (F.ghanbari.313@gmail.com)

2. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. (s_hashemialiabadi@sbu.ac.ir)

3. Lecturer at Kausar Higher Education Center - Peace be upon him - Kashan, Iran. (zasadzadeh1358@gmail.com)

Article Info

ABSTRACT

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 2024/02/22
Revised: 2024/05/02
Accepted: 2024/05/05

Cite this article:
Ghanbari, F., Hashemi Aliabadi, S. A., & Asadollah Zadeh Kharkan, Z. (2024). "The Impact of Practical Monotheism on Social Resilience: Insights from Allamih Misbah Yazdi". *Ayeneh Marefat*, 24(78), 84-101. (In Persian).
<https://doi.org/10.48308/jipt.2024.234896.1506>

Enhancing human capacity to adapt and remain resilient in the face of natural and man-made disasters has long been a central concern. This article explores the relationship between practical monotheism and social resilience, drawing on the thoughts of Ayatollah Misbah Yazdi. Employing a library-based research approach with descriptive and analytical methods, the article examines how practical manifestations of monotheism can strengthen societal resilience. According to Ayatollah Misbah's works, three key areas are identified in this respect: (1) constructive interaction within society, (2) promotion of moral virtues and human values, and (3) emphasis on the meaning and purpose of life. Constructive interaction, grounded in monotheism, fosters social resilience by promoting societal unity, respect for individual and collective rights, and the dignity of the underprivileged. Theological contributions associated with monotheism further contribute to resilience. By fostering hope in God's grace and encouraging societal members to embrace truth, patience, and mercy, these contributions build resilience. Finally, focusing on the meaning and purpose of life within a monotheistic framework, which includes recognizing God's judgment, destiny, and wisdom in shaping the world, provides a foundation for resilience by acknowledging the limitations of worldly knowledge and the certainty of the afterlife.

Keywords: monotheism, practical monotheism, social resilience, meaning of life, Allamih Misbah Yazdi.

* Corresponding Author Email Address s_hashemialiabadi@sbu.ac.ir

DOI: <https://doi.org/10.48308/jipt.2024.234896.1506>

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

Extended Abstract

Introduction

Humanity has long grappled with building resilience against natural and man-made disasters. This paper explores the connection between practical monotheism and societal resilience, drawing on the insights of Allameh Misbah Yazdi. Recognizing the role of religion in shaping cultural responses to social challenges, the research investigates how monotheistic beliefs translated into action can strengthen a community's ability to adapt and recover from crises.

Discussion

The United Nations prioritizes building societal resilience to mitigate disasters and suffering. Communities lacking preparation for natural disasters (earthquakes, floods, pandemics) or human tragedies (war) are more susceptible to crisis. Social resilience focuses on fostering positive relationships and strengthening a community's ability to withstand challenges. While many factors contribute to resilience, religious teachings, particularly monotheism and its practical application, are considered particularly crucial. Religion provides a framework for cultural development and promotes informed social responses. Ayatollah Misbah Yazdi identifies, based on the principles of practical monotheism, three key elements contributing to a more resilient society: (1) monotheistic interactions in society, (2) exhortation to moral principles and human values, and (3) understanding the meaning and purpose of life. Interaction refers to the practical participation and flexibility that individuals demonstrate based on the foundation of monotheism. In this context, individuals' efforts to maintain societal unity through generous, magnanimous, and patient behaviors rooted in Quranic principles serve to prevent divisiveness (akin to polytheistic behavior) and enhance societal adaptability and resilience. Additionally, respecting individual rights and social interests, regardless of personal gain and based on religious rights and duties, aligns with the worship of God and contributes to increased societal resilience. Furthermore, upholding the dignity and self-esteem of those in need fosters resilience in both the giver and the recipient. Poverty, in this sense, acts as a factor that diminishes the resilience of those in need, while non-divine motivations for giving can lead to internal arrogance in the benefactor. In contrast, charity based on the principles of practical monotheism, by ensuring the self-esteem of community members before themselves and God, plays a significant role in societal resilience.

Exhortation refers to the theologians' contribution made in order to enhance societal resilience. Since exhortation is based on religious teachings and a part of social resilience is to take preventive actions, the religious leaders of society in the three roles of explaining, modeling, and networking can increase the level of resilience of the society. By exhorting the community to hope for and benefit from God's grace, to acknowledge God as the ultimate cause of everything, and to implement monotheism in worship and life, the resilience of the community will increase.

Furthermore, paying attention to the meaningfulness and purposefulness of human life and creation increases the resilience of the society by considering the divine wisdom and destiny as a divine tradition for managing the society. Explaining the meaning and purpose of life based on monotheism gives the perspective that current problems are temporary and turns the society's attention to the importance of providing worldly and hereafter benefits, which has a positive effect on social resilience.

Conclusion

In conclusion, this paper has explored the concept of practical monotheism as a pathway to building stronger, more resilient societies. According to Ayatollah Misbah Yazdi's works, by fostering positive social interactions based on shared faith, upholding moral values, and embracing a meaningful purpose in life, communities grounded in monotheistic principles can cultivate the adaptability and unity needed to face crises. Furthermore, the guidance and leadership of religious figures play a vital role in promoting these values and fostering connections within the community. Ultimately, this exploration suggests that practical monotheism offers a valuable framework for building social resilience and promoting human flourishing in the face of adversity.

تحلیل رابطه توحید عملی و تاب آوری اجتماعی با تأکید بر اندیشه‌های علامه مصباح یزدی

فاطمه قنبری^۱ • سیداحمد هاشمی علی آبادی^{۲*} • زینب اسدزاده خارکن^۳

۱. مدرس سطوح عالی جامعه الزهراء، قم، ایران. (F.ghanbari.313@gmail.com)

۲. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.

(s_hashemialiabadi@sbu.ac.ir)

۳. مدرس مرکز آموزش عالی کوثر - سلام الله علیها - کاشان، ایران. (zasadzadeh1358@gmail.com)

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

دریافت: ۱۴۰۲ / ۱۲ / ۰۳

بازنگری: ۱۴۰۳ / ۰۲ / ۱۳

پذیرش: ۱۴۰۳ / ۰۲ / ۱۶

استناد به این مقاله:

قنبری، فاطمه؛ هاشمی علی آبادی،

سیداحمد؛ و اسدزاده خارکن، زینب.

(۱۴۰۳). «تحلیل رابطه توحید عملی

و تاب آوری اجتماعی با تأکید بر

اندیشه‌های علامه مصباح یزدی». *آینه*

معرفت، ۲۴(۷۸)، ۱۰۱-۸۴.

<https://doi.org/10.48308/jipt.2024.234896.1506>

افزایش سازگاری و تاب‌آوری در برابر حوادث طبیعی یا انسانی و بررسی عوامل دخیل در آن یکی از دغدغه‌های دیرین بشر است. از آنجا که باور توحیدی انسان نقش مستقیم در انعطاف و تاب‌آوری او در مواجهه با رویدادهای زندگی دارد، این مقاله درصدد بررسی رابطه توحید در عمل و میزان تاب‌آوری انسان با تکیه بر نظرات آیت‌الله مصباح برآمد. شیوه داده‌پردازی این پژوهش، کتابخانه‌ای و بر اساس روش توصیفی و تحلیلی است. بر اساس اندیشه‌های علامه مصباح یزدی، مظاهر توحید در عمل در جهت افزایش تاب‌آوری یک اجتماع، در سه محور کلی «تعامل سازنده با افراد جامعه» و «تواصی به مکارم اخلاقی و ارزش‌های انسانی» و «توجه به معناداری و هدفمندی زندگی» طرح می‌شود. تعامل، ناظر بر مشارکت‌های عملی اجتماعی بر مدار توحید است که از طریق «حفظ وحدت جامعه»، «رعایت حقوق و مصالح اجتماعی خود و دیگران» و «تأمین کرامت و عزت نفس نیازمندان» منجر به افزایش تاب‌آوری اجتماعی می‌گردد و تواصی نیز ناظر به مشارکت‌های کلامی بر مدار توحید است که با نظارت رهبران دینی از طریق توجه دادن مردم به امیدواری به الطاف الهی و تواصی افراد جامعه به حق، صبر و ترحم موجب تاب‌آوری بیشتر می‌شود و در نهایت توجه به معناداری و هدفمندی زندگی که بر مبنای توحیدی با توجه به قضا و قدر و حکمت‌های الهی جهت تدبیر عالم و موقتی دانستن دنیا و اصالت آخرت همراه خواهد بود، عوامل افزایش تاب‌آوری یک اجتماع را فراهم می‌آورد.

کلید واژه‌ها: توحید، توحید عملی، تاب‌آوری اجتماعی، معنای زندگی، علامه مصباح یزدی.

* رایانامه نویسنده مسئول: s_hashemialiabadi@sbu.ac.ir

شناسه دیجیتال مقاله: <https://doi.org/10.48308/jipt.2024.234896.1506>

بیان مسئله

یکی از راهبردهای بین‌المللی سازمان ملل متحد، برای کاهش بلایا و رنج‌ها، ایجاد تاب‌آوری جوامع در برابر سوانح طبیعی و انسانی است (Rusta and et al. 2018: 1). زیرا در یک جامعه اگر آمادگی لازم برای مواجهه با رخدادهای طبیعی (مانند زلزله، سیل، شیوع بیماری واگیردار) یا انسانی (مانند جنگ و...) وجود نداشته باشد، ممکن است به بحران و گاهی فجایع عظیم منجر شود (Noorian and Esfandi, 2015: 56). بنابراین یکی از مهم‌ترین ایده‌هایی که در برنامه‌ریزی جوامع مطرح می‌شود، ایجاد جوامع تاب‌آور و مقاوم در برابر بحران‌های اجتماعی است (Fanni and Ma'sumi, 2016: 68).

تاب‌آوری یکی از سازه‌های اصلی رویکرد روان‌شناسی مثبت‌گراست که طی یک دهه اخیر جایگاه ویژه‌ای در حوزه روان‌شناسی تحولی، خانواده و بهداشت روان یافته است (Nasiri and et al., 2015: 23). تاب‌آوری، هم یک پیامد و هم مربوط به تغییرات پویا در طی زمان مرتبط با یادگیری جامعه و تمایل اجتماعات در پذیرش مسئولیت و کنترل مسیرهای توسعه‌شان است (Wilson, 2010: 1221). به‌طور کلی تاب‌آوری را فرایند یا توانایی، پیامد سازگاری موفقیت‌آمیز با وجود شرایط چالش‌انگیز و تهدیدکننده تعریف کرده‌اند. به بیان دیگر، تاب‌آوری سازگاری مثبت در واکنش به شرایط ناگوار است (Mohammadi and et al. 2017: 195).

به‌طور خاص، تاب‌آوری اجتماعی ظرفیت یک جامعه یا اجتماع محلی در مقابله و انطباق با اختلالات و تغییرات محیطی است و توانایی جوامع برای خودسازماندهی، تنظیم تنش‌ها و افزایش ظرفیت خود برای یادگیری را انطباق و پوشش می‌دهد (Muhammadi and et al., 2017: 79). تاب‌آوری و اجتماع تاب‌آور مفهومی چندجانبه و شامل ابعادی مانند اجتماعی، اقتصادی، نهادی، کالبدی و محیطی است (Fanni and Ma'sumi, 2016: 68).

آنچه در مورد تاب‌آوری اجتماعی حائز اهمیت است، پرداختن به عوامل دخیل در ایجاد و تقویت تاب‌آوری در مواجهه با رویدادهای طبیعی یا انسانی است. یقیناً عوامل شناختی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی متعددی در ایجاد تاب‌آوری نقش دارد که پرداختن به آن مجال وسیع می‌طلبد. در بین این عوامل، نقش دین و آموزه‌های دینی به صورت کلی و نقش آموزه‌های اساسی توحید به صورت خاص و اثرگذاری توحید عملی به صورت اخص به عنوان عاملی بنیادین در درجه اولویت بررسی است؛ زیرا دین می‌تواند زمینه فرهنگ‌سازی و تقویت واکنش‌های هوشمندانه در مقابل کنش‌های اجتماعی را فراهم سازد (Ayazi, 2023: 65). دین اسلام با تمام تفصیلات و جزئیاتش مبتنی بر اصل اساسی به نام توحید است که بنیان دین بر آن قرار گرفته است و هیچکدام از عقاید دینی، دستورات اخلاقی و احکام عملی شریعت از این اصل اساسی تخطی نمی‌کنند. به بیانی دیگر، گرچه اختلاف شرایط اجتماعی، اقتصادی و میزان آسیب‌پذیری گروه‌های مختلف، ملازم با اختلاف انعطاف‌پذیری و تاب‌آوری گروه‌های یک اجتماع است، آنچه به صورت فطری در همه انسان‌ها مشترک است، گرایش به توحید و تأثیر آن بر رفتار آدمی است، بنابراین بررسی تاب‌آوری اجتماعی با نگاه توحیدی موضوعیت پیدا می‌کند.

توحید به عنوان مهم‌ترین آموزه شناختی اسلام شامل اقسام و مراتب مختلفی چون توحید ذاتی، صفاتی و افعالی است که توحید در عمل جزء مراتب مهم آن است (Misbah Yazdi, 2010a: 139). توحید عملی اختصاص به رفتار و اعمال بندگان دارد به این معنا که انسان تمام رفتار، کردار و اخلاق خود را بر پایه توحید و یکتایی خداوند استوار سازد. توحید عملی ناظر به وظایف عملی انسان در برابر خداوند متعال است که با توجه به گستردگی و تنوع رفتارهای باطنی و خارجی انسان‌ها حوزه‌ای بسیار وسیع و جلوه‌های گوناگونی از جمله: توحید عبادی، توحید در اطاعت، توحید در

استعانت و توحید حبی دارد.

این مقاله به بررسی تأثیر توحید عملی در مقوله تاب‌آوری اجتماعی از دیدگاه علامه مصباح یزدی می‌پردازد. ایشان در باب مسائل ناظر به اجتماع آثار متعدد و متنوعی دارند که با نگاهی توحیدی به عمده مباحث اجتماعی پرداخته‌اند. از جمله مباحث طرح شده در این پژوهش، چیستی توحید در عمل از دیدگاه استاد مصباح، چیستی تاب‌آوری اجتماعی و مؤلفه‌های آن و چیستی ارتباط توحید در عمل با تاب‌آوری اجتماعی است که با بررسی تحلیلی آن پی به تأثیر جدی توحید عملی در تاب‌آوری اجتماعی از دیدگاه‌ایت الله مصباح خواهیم برد. بر اساس اندیشه‌های علامه مصباح یزدی، مظاهر توحید در عمل در جهت افزایش تاب‌آوری یک اجتماع، در سه محور کلی «تعامل سازنده با جامعه» و «تواضع به مکارم اخلاقی و ارزش‌های انسانی» و «توجه به معناداری و هدفمندی زندگی» قابل طرح است.

پیشینه

بررسی‌ها حاکی است که عمده مطالعات درباره تاب‌آوری اجتماعی به ارزیابی میزان این متغیر به طور موردی در جوامعی خاص پرداخته است. به طور مثال دلاکه و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «سنجش میزان تاب‌آوری اجتماعی در مناطق شهری اصفهان» به مبحث تاب‌آوری اجتماعی و تعادل بخشی در مناطق شهری اصفهان، شناسایی شاخص‌های تاب‌آوری اجتماعی و سنجش آن در مقیاس مناطق شهری پرداخته‌اند. روستا و همکاران (۱۳۹۷) نیز در مقاله‌ای با عنوان «ارزیابی میزان تاب‌آوری اجتماعی شهری موردشناسی؛ شهر زاهدان» میزان تاب‌آوری در شهرهای مرزی را سنجیده و چنین نتیجه گرفتند که وضعیت فضای ذهنی نامناسب در مناطق شهری زاهدان باعث آسیب‌پذیری و عدم تاب‌آوری اجتماعی شهر شده و به تبع آن، امنیت اجتماعی و توسعه این مناطق را به خطر انداخته، طوری که فضای ذهنی نامناسب تهدیدی برای تاب‌آوری شهر است. نتایج تحقیقات محمدی و همکاران (۱۳۹۶) نیز در مقاله‌ای با عنوان «تبیین و ارزیابی مؤلفه‌های تاب‌آوری نهادی و اجتماعی در سکونت‌گاه‌های خودانگیخته شهری مطالعه موردی: ناحیه منفصل شهری نایسر شهر سنندج» به هدف بررسی و سنجش معیارهای تاب‌آوری نهادی و اجتماعی از میان چهار بعد تاب‌آوری در این سکونتگاه، حاکی از درجات بسیار پایین تاب‌آوری نهادی و اجتماعی این سکونتگاه نسبت به حد بهینه این معیارها بود.

بررسی کتاب‌ها و مقالات نشان داد که تنها دو اثر علمی به طور خاص مطالعه میان رشته‌ای بین تاب‌آوری و دین‌داری انجام داده‌اند. نخست؛ اسدالله اسدی (۱۳۹۹) مطلبی با عنوان تاب‌آوری اجتماعی در قرآن کریم نوشته است که مطلب مذکور، با وجود مفید و مناسب بودن، مشخصات یک مقاله علمی را ندارد. دوم؛ مقاله‌ای با عنوان «دین‌داری و تاب‌آوری اجتماعی در آموزه‌های قرآنی»، که بنابر اظهار صاحب اثر، نخستین مقاله‌ای است که به صورت کیفی به استقرار تام و طراحی الگوی تاب‌آوری اجتماعی از میان آموزه‌های قرآن پرداخته و الگوی به دست آمده را با سطح دین‌داری تعریف شده از منظر قرآن بررسی نموده است (Ayazi, 2023). مقاله مذکور به رغم جامعیتی که دارد به دلیل کلی‌نگری و تمرکز بر قرآن از تحلیل آراء و اندیشه‌های علمای دینی در اصول دین مانند اصل بنیادین توحید بازمانده و به تبیین جزئیات نپرداخته است.

مقاله حاضر برخلاف آثار فوق با تمرکز بر توحید در عمل و با تکیه بر آراء علامه مصباح به وجه نوآورانه، تأثیر توحید عملی را در تاب‌آوری اجتماعی بررسی می‌کند. و به مناسبت از روایات اهل بیت علیهم السلام نیز بهره می‌برد.

معناشناسی توحید در عمل

توحید را در واژه به معانی «یگانه دانستن، یکی گردانیدن و یگانه گردانیدن» (Raghib Isfahani, 1991, v. 1: 858) و نیز به معنای کسی که شریکی در خلقت ندارد (Tarihi, 1996, v. 3: 157) یا ایمان به خدایی که شریکی ندارد (Farahidi, 1988, v. 3: 286) به کار برده‌اند. توحید در اصطلاح عبارت است از اینکه خداوند عزوجل در الاهیت و ازلیت واحد است و هیچ موجودی شبیه او نیست و هیچ چیز همانند او نخواهد بود، و او در معبودیت یگانه است (Jurjani, 1989: 96). از دیدگاه آیت‌الله مصباح نصاب توحید در اسلام، توحید در الوهیت است (لااله الاالله) و این مرتبه از توحید، مراتب پایین‌تر، مانند توحید در وجوب وجود، توحید در خالقیت و توحید در ربوبیت را در خود دارد (Misbah, 2010a: 253).

ایشان اقسام توحید در اصطلاح متکلمان، فیلسوفان و عارفان را به سه قسم ذاتی، صفاتی و افعالی تقسیم می‌کند. گرچه کاربرد این سه اصطلاح در میان فیلسوفان و متکلمان با عارفان تفاوت‌هایی دارد (Misbah, 2010a: 226, 245). از نگاه استاد، توحید مراتب و مظاهری دارد که در ضمن تقسیم‌های مختلف قابل بیان است. یکی از این تقسیم‌ها، تقسیم مراتب توحید براساس متعلق آن است. مراتب توحید، می‌تواند در باور و اعتقاد انسان، در شیوه رفتار او و در صفات و ملکات نفسانی او پدیدار شوند یا در شهودی عرفانی متجلی گردند؛ بر این اساس، مراتب توحید را می‌توان در چهار دسته مراتب اعتقادی، عملی، نفسانی و شهودی بیان کرد (Misbah, 2010a: 139-141).

در این پژوهش، مراد از توحید عملی بنا بر دیدگاه آیت‌الله مصباح، همان مرتبه‌ای از توحید است که مظاهر رفتاری انسان موحد را شامل می‌شود یعنی پس از اینکه موحد کسی جز خدا را شایسته پرستش نمی‌داند (مرتبه اعتقادی) در عبادت و نیز در استعانت جز به درگاه خداوند روی نمی‌آورد و جز از او کمک نمی‌طلبد مثلاً در عمل، برای رسیدن به منفعتی شخصی یا گروهی، دیگری را نپرستد و تسلیم غیرخدا نگردد (Misbah, 2010a: 141). عملاً از کسی جز الله کمک نخواهد و تنها خداوند را مؤثر حقیقی بداند و معتقد باشد جز به اراده او سود و زیانی به انسان نمی‌رسد. لازمه چنین اعتقادی این است که در عمل، تنها از خدا کمک بخواهد؛ زیرا همه‌چیز تحت قدرت و فرمان اوست و کس دیگری نیست که از او کمک بگیرد. آیه شریفه «يَا كُفْرًا نَعْبُدُ وَيَا كُفْرًا نَسْتَعِينُ» (فاتحه/۵) بیانگر دو مرتبه اخیر از توحید است (Misbah, 2010a: 142). بر این اساس تمام رفتارهای فردی و اجتماعی خود را بر مدار خواست الهی قرار می‌دهد و تمام اسباب مادی را در اراده الهی و به مشیت او دارای اثر می‌داند. بنابراین پیوسته رضایت الهی را در تمام امور مورد توجه قرار می‌دهد و سایر اراده‌ها نمی‌توانند او را از انجام تکلیف خویش باز دارند.

معناشناسی تاب‌آوری اجتماعی

واژه (Resilience) در فرهنگ لغات، توانایی بازیابی یا بهبود سریع، تغییر؛ شناوری و کشسانی و همچنین خاصیت فنر و ارتجاعی و بازگشت به گذشته ترجمه شده است. باتوجه به نارسایی و ابهام در گویایی ترجمه‌های اخیر برای انتقال مفهوم این واژه، ترجمه تاب‌آوری، اصطلاح بهتری است (Reza'i, 2010: 21). تاب‌آوری اجتماعی در واقع تغییر پیشگیرانه‌ای است که تاب‌آوری را به‌عنوان حالتی مطلوب‌تر از فرایند ساده‌ای می‌بیند که از اختلالات اجتناب می‌کند (Rousta and et al., 2018: 78). این بُعد از تاب‌آوری به ترکیب جمعیتی جامعه از جنس، سن، نژاد، معلولیت، جمعیت، وضعیت اجتماعی وابسته به اقتصاد و سرمایه‌های اجتماعی بستگی دارد (Mohammadi and et al., 2017: 78). سرمایه اجتماعی مربوط به کیفیت روابط بین اعضای جامعه بوده (Rousta and et al., 2018: 3) و مربوط به سهمی است که

اعتماد، هنجارها و شبکه اجتماعی در حل مشکلات یک اجتماع دارند (Piran and et al., 2017: 90). سرمایه اجتماعی با توجه به متغیرهای پیوند همسایگی در میان افراد در زمان بحران، میزان اعتماد آنها به هم در حین بحران، وجود شبکه‌های اجتماعی و سازمان‌های مردم نهاد مرتبط با مدیریت بحران و امداد رسانی در منطقه و مشارکت مدنی آنها در زمان بحران سنجیده می‌شود. هرچه سرمایه اجتماعی یک منطقه بیشتر باشد، زمان بحران، تاب‌آورتری بیشتری مشاهده خواهد شد (Mohammadi and et al., 2017: 81). مزایای سرمایه اجتماعی هنگام مواجهه با مصیبت، جنگ و سایر تغییرات ظاهر می‌شوند (Rousta and et al., 2018: 3). افزایش میزان درآمد، تحصیلات، مراقبت‌های پزشکی، سلامت، تأمین سکونت، اشتغال، حقوق قانونی، ایمنی در برابر جرم و جنایت، وجود اخلاقیات در جامعه محلی، تراکم جمعیتی مطلوب و مقاومت بناها در برابر مخاطرات و سوانح و بیماری‌ها، کیفیت زندگی یا قابلیت زندگی در جوامع محلی می‌تواند تاب‌آوری اجتماعی را افزایش دهد. حفظ ارزش‌ها، میراث فرهنگی- محلی، هویت شهری، خاطرۀ جمعی شهر و آموزش نیز سایر مؤلفه‌های کیفیت زندگی هستند که حفظ حس تعلق مردم به مکان و بازگرداندن روح زندگی و افزایش تاب‌آوری را منجر می‌شوند (Lak, 2013: 94).

از آنجا که محور تاب‌آوری اجتماعی، کیفیت روابط افراد جامعه با هم است، از نگاه آیت الله مصباح یزدی افراد جامعه زمانی قادر به برقراری ارتباط مطلوب با یکدیگر هستند که بر پایه ایمان یعنی بینش واحدی که سبب اتحاد است، از یک سو «تعاملات توحیدی مطلوبی» با همدیگر داشته باشند و از سوی دیگر درصدد «تواصی یکدیگر» به منظور ارتقای پایداری و افزایش سلامت جامعه برآیند که این مفهوم به زیبایی در سوره عصر آمده است «إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَ تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ» (عصر/۳) و از سوی سوم بر پایه توحید و باور به معاد رنج‌ها و بلاها و ابتلائات زندگی را دارای معنا و هدف بداند و تفسیر صحیح آن را کشف کند.

بنابراین در دیدگاه‌ایشان سه عنصر اساسی «تعامل توحیدی» و «تواصی بر مدار توحید» و «فهم معناداری و هدفمندی زندگی» راه رسیدن به تاب آوری هر چه بیشتر در جامعه است. تعامل، ناظر بر مشارکت‌های عملی توحیدی و تواصی، ناظر بر مشارکت‌های کلامی توحیدی است که در کنار فهم معناداری و هدفمندی زندگی بر پایه توحید افراد جامعه را به سوی افزایش سازگاری، انعطاف-پذیری و تاب‌آوری حرکت می‌دهد.

تعامل سازنده با افراد جامعه

در نگاه آیت الله مصباح زندگی اجتماعی، از نظر اسلام هدف نیست و ارزش مطلق ندارد، بلکه وسیله‌ای است برای تأمین ارزش‌های بالاتر. حتی در عالی‌ترین جامعه که در زمان ولی عصر (علیه السلام) تشکیل می‌شود، زندگی اجتماعی، خود اصالت ندارد، بلکه تشکیل جامعه برای این است که زمینه رشد معنوی برای هر فرد، بهتر فراهم شود. ایشان معتقدند که تشکیل جامعه مطلوب نیز برای آن است که انسان‌ها بهتر بتوانند خدا را بپرستند. بنابراین، ارزش‌گذاری بر زندگی اجتماعی، تابع عوامل دیگری است که یافتن آنها و تعیین فرمول دقیقش، کاری است دشوار؛ اما در یک تعبیر کلی می‌توان گفت که ارزش جامعه به اندازه‌ای است که برای رشد و تکامل فرد مؤثر باشد و اگر دارای تأثیر منفی باشد، ارزش منفی خواهد داشت (Misbah, 1997a, v. 3: 38). روشن است که تعاملات اجتماعی بین افراد اگر در چارچوب‌های اخلاقی و انسانی و رعایت حقوق صورت نگیرد میزان تاب‌آوری را به شدت کاسته و موجب بروز تنش‌ها و آسیب‌های اجتماعی می‌شود.

در ادامه از نگاه‌ایت الله مصباح به مهم‌ترین عناصر دخیل در تعاملات اجتماعی می‌پردازیم که تقویت تاب‌آوری برخاسته از توحید عملی را ایجاد می‌کند.

۱. تلاش برای حفظ وحدت جامعه

بر اساس آیات قرآن دوری از اختلاف و تشتت در سایه توحید و اطاعت از دستورات پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله عامل قدرت، استقامت و افزایش صبر و تاب‌آوری جامعه و جلوگیری از فروپاشی جامعه است؛ «وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَ لَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَ تَذْهَبَ رِيحُكُمْ وَ اصْبِرُوا إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» (انفال / ۴۶). و از سوی دیگر، ایجاد تنش و تفرقه توسط افرادی که هنگام بحران جامعه را به سمت اختلاف و تشتت می‌برند، از مصادیق شرک و جداسدن از توحید به‌شمار می‌رود؛ «لَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ. مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَ كَانُوا شِيْعًا» (روم / ۳۲-۳۱).

استاد مصباح ذیل بحث «وظیفه ما در برابر متجاوزان»، با استناد به آیات «وَ إِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا» (فرقان / ۶۳) و «وَ إِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا» (فرقان / ۷۲) می‌فرمایند در مواجهه با افراد نادان و اختلاف‌برانگیز، نخستین گام برای حفظ وحدت جامعه، عدم همکاری و همگامی با آنان است. دومین گام، پرهیز از رفتارهای تند و خشن و بی‌ملاحظه که مُعدّ لجبازی و فتنه‌انگیزی است و سومین گام، رفتاری عاقلانه و متین، در برابر سخن توهین‌آمیز آنان است. ایشان به‌عنوان مؤید کلام از آیات (ادْفَعْ بِآئِتِي هِيَ أَحْسَنُ السَّيِّئَةِ) (مؤمنون / ۹۶)؛ (وَيَذَرُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ) (رعد / ۲۲)؛ (وَلَا تَسْتَوِ الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالآئِتِي هِيَ أَحْسَنُ...) (فصلت / ۳۴ و ۳۵) بهره گرفته (Misbah, 1997a, 345-344: v. 3) و معتقدند به‌جای توبیخ و ملامت، صبر و مدارا عامل ثبات اجتماعی است (Misbah, 2000a, v. 2: 213). همان‌گونه که امیر مؤمنان علیه‌السلام می‌فرمایند: «فَلَا تَكُنْ مِمَّنْ يَشْتَدُّ لِأَمْتِنَةٍ وَ يَقِلُّ عِنْدَ النَّاسِ عُدْرُهُ» (Ibn Shu'ba al-Harrani, 1983: 83)؛ از کسانی نباش که سرزنشش شدید و عذرخواهی‌اش نزد مردم کم است! از نگاه ایشان حسن فعلی تابع انگیزه و نیت فاعل است (Misbah, 1997a, v. 3: 33). به همین دلیل برای حفظ وحدت جامعه باید به نحو مطلوب با سایر افراد تعامل داشت؛ تعاملی که اولاً خود فرد مراقب باشد تحت تأثیر گناهکاران قرار نگیرد و ثانیاً، آنان را موعظه و ارشاد کنند به نحوی که وحدت و اتحاد در جامعه خدشه دار نشود. به مقتضای دیدگاه توحیدی هدف از خلقت انسان رسیدن به کمال نهایی است که مقدمات دست‌یابی به آن، تنها در جامعه فراهم می‌شود.

۲. رعایت حقوق و مصالح اجتماعی خود و دیگران

حقوق قانونی، ایمنی در برابر جرم و جنایت، وجود اخلاقیات در جامعه محلی از عوامل مترقی تاب‌آوری اجتماعی هستند (Lak, 2013: 94). استاد مصباح درباره ضرورت رعایت حقوق افراد در یک جامعه آورده‌اند: «هر فرد همه ارتباطاتش را با سایر افراد براساس دو اصل «قسط و عدالت» و «احسان» مبتنی می‌سازد؛ و مقتضای اصل «قسط و عدالت»، که از اصل «احسان» به مراتب مهم‌تر است، این است که هر فرد، حقوق و اختیارات و نیز تکالیف و وظایف خود و دیگران را همواره ملحوظ می‌دارد و در مقام عمل، رعایت می‌کند (Misbah, 2009a: 436). در تبیین ارتباط توحید و رعایت حقوق افراد جامعه این سخن امام صادق علیه‌السلام حائز اهمیت است که می‌فرمایند «مَا عِبَدَ اللَّهُ بِشَيْءٍ أَفْضَلَ مِنْ أَدَاءِ حَقِّ الْمُؤْمِنِ» (Majlisi, 1982, v. 71: 222)؛ خداوند به چیزی بالاتر از اداکردن حق انسان‌های مؤمن عبادت نشده است.

بنابراین رعایت حقوق دیگران از مصادیق توحید در عبادت به‌شمار می‌رود. در این زمینه آیت‌الله مصباح ذیل مبحث «حق‌شناسی نسبت به حق‌شناسان»، به فرمایش امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام استناد می‌کنند که فرمودند «أَعْرِفَ الْحَقَّ لِمَنْ عَرَفَهُ لَكَ، رَفِيعاً كَانَ أَوْ وَضِيعاً، وَأَطْرَحَ عَنْكَ وَارِدَاتِ الْهُمُومِ بِعَزَائِمِ الصَّبْرِ وَحُسْنِ الْيَقِينِ» (Ibn Babawayh, 1992, v. 4: 390). یعنی ملاک رعایت حقوق دیگران، موقعیت اجتماعی برتر و پست‌تر یا ثروت و دارایی نباشد. بی‌توجه به مقام و منزلت صاحب حق چه فقیر چه غنی؛ چه گمنام چه مشهور؛ چه بی‌اعتبار و ناشناخته، باید حق هر کسی را رعایت و ادا کرد. ملاک و معیار باید تنها حق باشد (Misbah, 2000a, v. 2: 264). چراکه اگر حقوق انسان‌ها به خطر افتد، جامعه روی آرامش به خود نخواهد دید و آشوب و هرج و مرج مداوم بروز خواهد کرد (Misbah, 2002a: 218). ناگفته نماند رعایت حقوق دیگران همیشه هم به طور ایجابی و اثباتی نیست. گاهی برای متجاوز، عفو و اغماض، ارزش اخلاقی نداشته و جهت دفاع از حقوق خود و دیگران، باید متجاوز را مجازات یا قصاص کرد (Misbah, 1997a, v. 3: 351). بدیهی است تشخیص جایگاه عفو یا مجازات و اجرای آن با رهبران دینی جامعه و مؤمنینی است که به دلیل حس مسئولیت برخاسته از باور توحید، تشخیص صحیحی از مسائل اجتماعی دارند.

۳. تأمین کرامت و عزت نفس انسان‌ها و نیازمندان

میزان درآمد، تحصیلات، سکونت، اشتغال، تراکم جمعیتی مطلوب، در میزان تاب‌آوری مؤثر است (Lak, 2013: 94). برخی از انسان‌ها در مواجهه با کاستی‌های اقتصادی و اجتماعی به‌ویژه اگر با تبعیض همراه باشد تاب‌آوری کمتری از خود نشان می‌دهند. دستورات اسلام مبنی بر رفع تبعیض و ایجاد عدالت اجتماعی و نیز مواسات اجتماعی در قالب خمس و زکات و نفقات مستحبی جهت کاستن از این تبعیض‌ها و ایجاد تاب‌آوری بیشتر در جامعه و نیز رشد اخلاقی انفاق‌کنندگان است.

از دیدگاه علامه مصباح، محبت به دیگران و اطعام فقرا و مساکین، انسان را از حالاتی مانند خودپرستی، خودمحوری، شهوت‌پرستی، مال‌دوستی و ... که زمینه‌ساز کفر و شرک انسان هستند دور و به کسب ارزش‌های والاتر و تعالی توحیدی نزدیک می‌کند (Misbah, 1997b: 222) و دقیقاً بر مدار توحید در عمل موجب وفای و بالارفتن آستانه تحمل و ایجاد صمیمیت می‌شود.

ایشان در تبیین ارتباط انفاق و توحید در عبادت، با اشاره به خطر تحریف معنای توحید، انحرافات افرادی که در ظاهر خداپرست و اهل ترویج معارف اسلام بودند، اما در باطن خدا را آن‌گونه که منافعشان ایجاب می‌کرد می‌پرستیدند، یادآور می‌شوند. به باور ایشان چنین افرادی هر چند نماز و عبادت و انفاق اموال در راه خدا داشته باشند، همان‌گونه که قرآن می‌گوید «وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بَقِيعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمَانُ مَاءً حَتَّى إِذَا جَاءَهُمْ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئاً وَوَجَدَ اللَّهَ عِنْدَهُ فَوَقَّاهُ حِسَابَهُ» (نور / ۳۹) فایده‌ای ندارد (Misbah, 2008: 18). مؤید کلام سخنان آیت‌الله مصباح آیات قرآن است که می‌فرماید انفاق وقتی توحیدی است که انسان سایر تعلقات و محبوبات دنیوی را کنار گذاشته، تنها به دلیل تقرب به خداوند «أَلَا إِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْ» (توبه / ۹۹) از آنچه دوست داشت گذشته و انفاق کند؛ «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ» (آل عمران / ۹۲).

وجه دیگر ارتباط میان توحید و انفاق در آثار علامه مصباح، ناظر به مرتبه‌ای دیگر از توحید در عمل یعنی توحید در استعانت است؛ ایشان ذیل آیه شریفه «وَ أَنْفِقُوا خَيْرًا لِنَفْسِكُمْ وَ مَنْ يُوقِ شَحْنَ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (تغابن / ۱۶) می‌فرمایند: از دید قرآن تعبیر «و من یوق» (کسی که از خطر حفظ شود) از تعبیرهای رایج توحیدی قرآن است تا

بشر را به این حقیقت متوجه کند که هر چیزی از ناحیه خداست و در کارهای خیری که توفیق انجام آن‌ها را پیدا می‌کند، خداست که او را به خیر موفق خواهد کرد و اگر از شری هم نجات پیدا کند، خدا او را نجات داده است (Misbah, 1997a, v. 3: 306). باور به مؤثر حقیقی دانستن خداوند در مرحله عمل یعنی توحید در استعانت موجب می‌شود از یک سو احساس مسئولیت اجتماعی در مورد نیازمندان به عنوان عاملی جهت تقرب به خداوند صورت گیرد و از سوی دیگر احساس درد نیازمندان و انجام مواسات اجتماعی توفیقی از سوی خداوند قلمداد گردد که موجب رشد انفاق دهنده و بالارفتن صبوری و همونایی با دردمندان گردد و در نتیجه آستانه تاب‌آوری اجتماعی را هم برای انفاق کنندگان و انفاق گیرندگان بالا ببرد. به خصوص که این مواسات اجتماعی باید طبق دستورات قرآن و روایات در بهترین حالت اخلاقی آن صورت گیرد یعنی حفظ آبروی دردمندان و عدم اذیت و منت گذاری به آنان (بقره/۲۶۴ و Ibn 'Abbas, 1983: 147).

در یک جمع‌بندی انفاق‌های توحیدی؛ مداوم و به دور از ریا، آزار و اذیت و منت بر نیازمندان، بوده و منجر به تقویت بعد توحیدی انسان و تأمین مدام کرامت و عزت نفس نیازمندان می‌شود. قطعاً تأمین عزت نفس در افزایش تاب‌آوری اثر دارد (Soheylizad and et al., 2016: 4).

تواصی به مکارم اخلاقی و ارزش‌های انسانی

تواصی در واژه به معنای اندرز دادن به یکدیگر است (Raghib Isfahani, 1991: 874). در قرآن کریم متعلق تواصی، «صبر»، «رحمت» و «حق» است؛ «و تَوَاصُوا بِالصَّبْرِ وَ تَوَاصُوا بِالْمَرْحَمَةِ» (بلد/۱۷)؛ «و تَوَاصُوا بِالْحَقِّ وَ تَوَاصُوا بِالصَّبْرِ» (عصر/۳). تواصی برخاسته از روحیه اجتماعی بودن انسان است و دلالت بر ناکافی بودن عبادات فردی دارد. انجام تواصی اطاعت از دستور خداوند و یک واجب مؤکد در جهت اصلاح امور و دفع مفسدات است (Misbah, 2001a: 82). بنابراین از مظاهر توحید در عمل تلقی می‌شود.

نکته مهم نهفته در «تواصی» آن است که مسائلی همچون صبر و استقامت در امر اطاعت الهی و تقویت اصل محبت و رحمت، نباید به صورت فردی در جامعه باشد، بلکه باید به صورت یک جریان عمومی در کل جامعه درآید و همه یکدیگر را به رعایت این اصول توصیه کنند تا از این طریق پیوندهای اجتماعی محکم‌تر گردد (Makarem, 1993, v. 32: 27). قطعاً حفظ و تحکیم پیوندهای اجتماعی از عوامل تاب‌آوری اجتماعی به شمار می‌رود (Rusta and et al., 2018: 3) که سفارش افراد جامعه به رعایت آن جزء وظایف و مسئولیت‌های یک جامعه توحیدی است.

مراد از تواصی به حق، سفارش برخی به برخی دیگر به پیروی از حق و اجتناب از باطل است (Tusi, v. 405: 10; Tabarsi, 1993, v. 10: 815) و حق در این آیه، دین حق و پیروی اعتقادی و عملی از حق است (Tabataba'i, 1995, v. 20: 611). به بیان دیگر حق فرمان ثابتی است که راهی برای انکار آن نیست و تواصی به آن پیروی از کتب و رسولان او علیهم السلام در هر قرارداد و عملی است (Al-Alusi, 1994, v. 15: 458). مراد از تواصی به مرحمه نیز تواصی به ترحم کردن بر افراد فقیر و مسکین است (Tabarsi, 1993, v. 10: 751).

درباره تواصی به صبر، آیت الله مصباح معتقدند که متعلق صبر و تاب‌آوری، همیشه مصیبت و گرفتاری نیست؛ همان‌گونه که در روایت نبوی آن را به سه قسم تقسیم کرده است «الصَّبْرُ ثَلَاثَةٌ: صَبْرٌ عِنْدَ الْمُصِيبَةِ وَ صَبْرٌ عِنْدَ الطَّاعَةِ وَ صَبْرٌ عَنِ الْمُعْصِيَةِ» (Kulayni, 1986, v. 2: 91)؛ گاهی معصیتی است که اجتناب از آن ناخوشایند است و گاه طاعتی است که انجامش دشوار و ناگوار است؛ همچون جهاد در برابر متجاوزان. پس میدان‌های مقاومت (تاب‌آوری اجتماعی)

همان سه بخشی است که در روایات بر آن‌ها تأکید شده است: مقاومت بر جزع و فزع، مقاومت در برابر انگیزه‌های معصیت و مقاومت در برابر عافیت‌طلبی و تن‌پروری. با این توصیفات صبر نه به معنای انفعال و انضلام و سازش؛ بلکه به معنای مقاومت در برابر بازدارنده‌های درونی (مانند تمایلات شهوانی) و بیرونی (مانند تمسخر اطرافیان؛ (تغابن/۱۴)) است (Misbah, 2012: 252, 255, 266) و اتکا به نیرویی است که تعبیر کلی آن نیرو، صبر است (Misbah, 2014: 217). ایشان می‌گویند: صبر از سر اختیار و فقط به خاطر خداست. لذا صبر، روح عبادت است (Misbah, 2013a: 8) و از مصادیق توحید در عبادت تلقی می‌شود. صبر، نیروی مقاومت در برابر عوامل بازدارنده از هنجارها یا داعی به ناهنجارهاست و از مصادیق توحید در استعانت نیز هست؛ «وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ» (بقره/ ۱۴۵).

۱. توامی رهبران دینی و تأثیر آن در تاب آوری

هر چند توامی به صبر و رحمت و حق، مسئولیت تک تک افراد جامعه است اما تبیین نقش رهبران دینی در امر توامی حائز اهمیت است؛ چرا که بخشی از تاب‌آوری اجتماعی با رویکردی پیشگیرانه مربوط به پیش از بحران است که با مدیریت صحیح رهبر جامعه صورت می‌گیرد. لذا توجه به نقش مستمر و مردمی‌زعیم دینی به عنوان رهبر یک جامعه (ولو اجتماعات محلی)، حائز اهمیت است. مذاقه در آثار استاد مصباح، معرف توامی رهبران دینی در سه نقش است: نقش تبیینی، نقش اسوه‌دهی، نقش شبکه‌سازی.

اول. نقش تبیینی

بدیهی است نقش اصلی رهبر دینی جامعه، اقامه و اجرای حدود الهی و احقاق حقوق مردم جامعه است که موجب افزایش تاب آوری در قاطبه جامعه می‌شود. در نگاه علامه مصباح سکولاریزم به عنوان یکی از خطرناک‌ترین گرایش‌ها برای افکار و نظریات دینی است که قائل به جدایی دین از زندگی اجتماعی و انحصار رابطه بین شخص و خداست (Misbah, 2001a: 83).

رهبر جامعه باید همواره زیردستان و افراد عادی را نیز به شکیبایی و پایداری، توامی نموده و شرط غلبه بر شائدات و مشکلات جامعه را، صبر و استقامت بداند تا این خُلق و خصلت در همگان راسخ و ثابت گردد. همچنین با برنامه‌ریزی‌های عالمانه شرعی و جلوگیری از انحراف و فساد زیردستان، آفات اقتصادی را زدوده و جامعه را توامی به خودبسندگی علمی، اقتصادی و نظامی نماید (Misbah, 2009a: 391, 422, 424).

دوم. نقش اسوه‌دهی

علامه مصباح با اشاره به داستان حضرت یونس علیه‌السلام و رها کردن قومش، یکی از راه‌های موفقیت جامعه و پایداری آن را صبر و استقامت رهبر جامعه در مقابل عدم پذیرش سخن حق می‌دانند (Misbah, 2009a: 424). رهبر هر جامعه، افزون بر نیاز به استقامت و تاب‌آوری، نقش الگویی نیز دارد و این اسوه‌دهی، در توامی جامعه به صبر نقش مهمی ایفا می‌کند (Misbah, 2006: 135; 2009b: 63). رهبر دینی باید به بیان امیر مؤمنان علیه‌السلام در عهدنامه مالک اشتر سه مقوله حق، عدل و رضایت عامه مردم توجه خاص نماید تا جامعه‌ای تاب‌آور شکل دهد: «وَلْيَكُنْ أَحَبَّ الْأُمُورِ إِلَيْكَ أَوْسَطُهَا فِي الْحَقِّ، وَأَعَمُّهَا فِي الْعَدْلِ، وَأَجْمَعُهَا لِرِضَى الرَّعِيَّةِ، فَإِنَّ سَخَطَ الْعَامَّةِ يُجْحِفُ بِرِضَى الْخَاصَّةِ، وَإِنَّ سَخَطَ الْخَاصَّةِ يُغْتَفَرُ مَعَ رِضَى الْعَامَّةِ» (Ibn Shu'ba al-Harrani, 1983: 128)؛ و باید که محبوب‌ترین کارها در نزد

توکارهایی باشد که با میانه‌روی سازگارتر بوده و با عدالت دمسازتر و خشنودی رعیت را در پی داشته باشد زیرا خشم توده‌های مردم، خشنودی نزدیکان را زیر پای بسپرد و حال آنکه، خشم نزدیکان اگر توده‌های مردم از تو خشنود باشند، ناچیز گردد.

سوم. نقش شبکه‌سازی

شبکه‌سازی صحیح اجتماعی توسط رهبر دینی به گونه‌ای که نیازهای اقتصادی و فرهنگی و سیاسی جامعه به صورت رضایت بخش برآورده شود از جمله مهم‌ترین رسالت‌های رهبران دینی است.

یکی از بهترین مکان‌ها برای شبکه‌سازی رهبران دینی، مسجد است. تاب‌آوری اجتماعی در مسجد به سه شکل فعلیت می‌یابد.

- با اقامه نماز، دعا، توسل و استعانت از خداوند، تاب‌آوری اجتماعی محقق می‌شود؛ «وَأَسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ» (بقره/۴۵).

- با ایجاد گروه‌ها و حلقه‌های متعدد در مسجد، پایگاه جهاد فکری و فراگیری معارف اسلامی تشکیل شده، نیازهای فکری، مذهبی، سیاسی و اقتصادی مردم مرتفع گردیده و کانونی برای ترویج و گسترش فرهنگ غنی اسلام و فراگیری علوم ضروری جامعه فراهم می‌آید (Misbah, 2001b, v. 2: 197). شکل‌گیری و حفظ گروه‌ها و پیوندهای اجتماعی و جوامع محلی در فرآیند بازتوانی اجتماعی پس از سوانح و افزایش تاب‌آوری اجتماعی مؤثر است (Rousta and et al., 2018: 2).

- حس «دلبستگی به مکان» (مانند مسجد محل) در افزایش مشارکت ساکنان برای بازسازی و شکل‌گیری پیوندهای اجتماعی کمک می‌کند و امر بازسازی جامعه محلی را در زمان سانحه و نیز پس از سانحه تسهیل می‌نماید (Rousta and et al., 2018: 2). پس اعتماد، هویت، ارزش‌ها و هنجارها و شبکه اجتماعی موجود در مسجد، یک سرمایه اجتماعی به شمار آمده، در حل مشکلات جامعه مرتبط با مسجد و تاب‌آوری آنان، چه به‌عنوان پیشگیری و چه به‌عنوان مقابله، سهم چشمگیری دارند.

۲. توامی افراد جامعه به صبر و امید و تأثیر آن در تاب‌آوری

علامه مصباح با استناد به آیه «أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ - مَسْتَهْمُ الْبِئْسَاءُ وَ الضَّرَاءُ وَ زُلْزَلُوا...» (بقره/۲۱۴) مطالعه تاریخ ابتلائات و سختی‌های گذشتگان به منظور فهم وجه اشتراک رخدادهای اجتماعی و تحلیل و تطبیق آن با شرایط روز را راز رسیدن به پاداش الهی و ورود به بهشت می‌داند (Misbah, 1997a, v. 2: 251). همچنین ایشان با استناد به آیه «وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَ بَشِّرِ الصَّابِرِينَ» (بقره/۱۵۵)؛ معتقد است نعمت‌های الهی امانت و بازپس‌گیری آنها امتحان بی‌تابی یا صبوری بندگان (Misbah, 2009a: 424; 2002b: 162, 183) و دفع حالت بَطَر (سرمستی) است (Misbah, 2002b: 183).

بنابراین یکی از مؤلفه‌های مهم در تاب‌آوری جامعه، امید به لطف و پاداش‌های الهی است، زیرا هرکسی از ضعف خودش آگاه است و به تجربه دریافته است که بر مشکلاتی چون بیماری، گرسنگی، تشنگی و مهم‌تر از همه، داغ عزیزان، نمی‌تواند صبر کند. انسان با لطف و عنایت الهی، برخی از مشکلات را از سر می‌گذراند و بر برخی از مصیبت‌ها و ناراحتی‌ها صبر می‌کند (Misbah, 2011, v. 2: 316, 317). استاد مصباح با استناد به آیه «سَيَجْعَلُ اللَّهُ بَعْدَ عُسْرٍ

یُسْرًا» (طلاق/۷)، توجه انسان را به وعده‌های الهی، فرج بعد از شدت و امدادهای غیبی سوق داده و انسان کم ظرفیت را از ناامیدی و درماندگی برحذر می‌دارد (Misbah, 2001b, v. 2: 352). ایشان با تکیه بر آیات قرآن از جمله «وَأَصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ إِلَّا بِاللَّهِ» (حل/۱۲۷)؛ و نیز «يَا أَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِنْ شَاءَ اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ» (صافات/۱۰۲) توأسی بر امید به استعانت و یاری خداوند برای صبوری را جزء عوامل تاب‌آوری اجتماعی می‌دانند (Misbah, 2000b: 46) همچنین توأسی بر امید به نصرت الهی (به شرط پایداری و شکیبایی)، توأسی بر امید به یاری فرشته‌ها به شرط رعایت تقوا (آل عمران/۱۲۷-۱۲۳) را نیز از مؤلفه‌های تاب‌آوری اجتماعی به شمار می‌آورند (Misbah, 2009a: 423, Misbah, 2003: 205). جالب آنکه به تشخیص استاد مصباح خداوند هم مؤثر در فرایند تاب‌آوری است، هم مؤثر در نتیجه تاب‌آوری و این، همان عبادت خداوند و مؤثر حقیقی دانستن او و توحید در عمل است.

۳. توأسی به صبر بر تدابیر الهی و تأثیر در تاب‌آوری

یکی از مصادیق بی‌تابی، فاجعه‌پنداری و بزرگ‌نمایی رخدادهاست. فاجعه‌پنداری، تحریفی شناختی است که در آن افراد بدترین تعریف را از یک واقعیت دارند و احتمال وقوع نتایج منفی و ویرانگر را بیشتر از آنچه که هست، حدس می‌زنند. علل فاجعه‌پنداری متعدد است. آنچه که به این مقاله و بحث توحید در عمل مربوط می‌شود، بدبینی به خداوند و نداشتن اطلاعات کافی درباره سنت‌های الهی و قضا و قدر خداوند در تدبیر جامعه است.

بدیهی است که راهکار فاجعه‌پنداری، فاجعه‌زدایی است. خدای متعال از فرط رحمت خویش تدابیر حکیمانه‌ای برای حرکت تکاملی انسان‌ها رقم می‌زند و سختی‌ها و گرفتاری‌هایی پیش می‌آورد تا انسان‌ها به ناتوانی خود پی ببرند و رو به‌سوی خدا آورند. پس ناملایمات و گرفتاری‌های زندگی مبتنی بر اساس اصل قضا و قدر و سنتی الهی در تدبیر جامعه است (Misbah, 1998a: 201). قضا و قدر ناظر به توحید افعالی و ثمره اعتقاد به آن در توحید عملی متجلی می‌شود.

اعتقاد به قضا و قدر الهی یعنی حسن یقین و اعتماد به حسن تدبیر الهی؛ اعتقاد به این‌که عالم، با تدبیری فراتر از تدبیرهای جزئی انسان اداره می‌شود. وقوع زلزله، سیل، آفات، مرگ و ... ثابت می‌کند که همه امور به خواست انسان محقق نمی‌شود. بلکه تدبیر کلی الهی حاکمیت دارد (Misbah, 2000a, v. 2: 269, 270).

توجه به حکمت و تدبیر الهی باعث حفظ و رشد ایمان می‌شود (Misbah, 2000a, v. 2: 209) که نتیجه آن پذیرش اتفاقات طبیعی و حکیمانه دانستن آن است. اعتقاد به قضا و قدر ارتقاء دهنده سطح معرفت انسان نسبت به تدبیر الهی است. هر قدر معرفت انسان نسبت به صفات و افعال الهی عمیق‌تر و استوارتر شود، بر کمالات نفسانی او افزوده می‌شود و مراتب توحید در عبادت او تعالی می‌یابد. از طرفی اعتقاد به قضا و قدر در واکنش‌های انسان در هنگام گرفتاری‌ها و شدائد مؤثر است. طوری‌که مصائب و دشواری‌های زندگی را بر اساس قضا و قدر و تدبیر حکیمانه الهی تحمل می‌کند. لذا دچار جزع و فزع و بی‌تابی، کفرگویی و شفیتگی نسبت به مواهب دنیا نشده، این حوادث، را جزئی از نظام حکیمانه جهان و طبق مصالح و حکمت‌های الهی می‌داند لذا راضی و تسلیم می‌شود (Misbah, 2010b, v. 2: 426, 427; 1998a: 124). مراد از تسلیم در برابر اراده الهی یعنی اگر خداوند عافیت یا بیماری انسان را بخواهد انسان هم همان را بخواهد و بر بلا صبر نموده و به قضای الهی راضی باشد (Misbah, 2001a: 112).

در آثار استاد نکته بسیار ظریفی درباره اعتقاد به قضا و قدر و تدبیر الهی و تأثیر آن در تاب‌آوری اجتماعی وجود دارد و آن اینکه اعتقاد به قضا و قدر نباید بهانه‌ای برای تنبلی و راحت‌طلبی و سلب مسئولیت از سایرین شود؛ چراکه موجب سقوط در خطرناک‌ترین دره‌های شقاوت و بدبختی دنیا و آخرت می‌گردد (Misbah, 2010b, v. 2: 427; 1998a: 124).

بنابراین امر به صبر در مواجهه با شدائد هیچگاه رافع تکلیف دیگران در مورد شخص مبتلا نخواهد بود.

معناداری و هدفمندی زندگی عاملی برای تاب‌آوری

تحقیقات روان‌شناسی نشان می‌دهند که یکی از عوامل بنیادین در سازگاری با شرایط چالش برانگیز و تاب‌آوری، توجه به معنای زندگی است (Armani, 2019: 9). معنویت (معنا) به پرسش‌های وجودی انسان در برابر پوچی پاسخ داده، خلاءهای وجودی در معنایابی زندگی را پر کرده (Okan, Ekşi, 2017: 144,148) و آدمی را از محدوده زمان و مکان و علائق مادی فراتر می‌برد.

باید بدانیم معنای زندگی، متأثر از هدف زندگی است؛ زیرا معنای زندگی برخاسته از نظام ارزش‌گذاری است و ارزشمندی هر موضوعی، در گرو قابلیت تأمین هدف مطلوب انسان است. هدفی هدف است که هماهنگ با فطرت انسان باشد (Abd al-Karimi, 2021: 116). و خداسو و هم‌راستا با هدف خلقت یعنی بندگی خداوند قرار گیرد؛ «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (ذاریات/۵۶). مذاقه در آثار آیت‌الله مصباح، حاکی از کثرت استعمال «هدف زندگی» و ارتباط آن با «معنای زندگی» است. مطالعه آثار استاد با موضوع هدف از زندگی دو نکته مبنایی را خاطر نشان می‌سازد:

اولاً: باید به اختلاف مبنایی ناشی از جهان‌بینی و تأثیر لذت‌گرایی (اپیکوریسم)، ماتریالیسم، تجربه‌گرایی افراطی و معادگرایی در تعیین هدف از زندگی توجه شود (Misbah, 2001c, v. 4: 36; 2013: 174, 234). به این صورت که در نظام معنایی خداپاور و معادگرا، مشکلات، عامل رشد و کمال و برخورداری از رحمت الهی هستند؛ همان‌گونه که خداوند می‌فرماید «إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ» (فصلت/۳۰) (Misbah, 2003: 58, 175; 2001b, v. 2: 322) و در مقابل؛ دل‌بستگی به تعلقات مادی و فراموشی مبدأ و معاد، انسان را انعطاف‌ناپذیر و ناسازگار می‌کند (Misbah, 1997a, v. 1: 333). اما وقتی هدف از زندگی، فلاح و سعادت انسان باشد، مشکلات موقت، برای رسیدن به آن رستگاری تحمل می‌شوند (Misbah, 1997a, v. 1: 53).

ثانیاً: در این خصوص لازم است به پیوند میان زندگی فردی و اجتماعی توجه شود. انسان دو زندگی و دو هدف ندارد. بلکه زندگی اجتماعی جزئی از حیات آدمی است. پس هدف کل حیات، باید هدف زندگی اجتماعی هم باشد (Misbah, 1998b: 131, 133). هدف از زندگی اجتماعی، تأمین هرچه بیشتر و بهتر مصالح و منافع مادی و دنیوی و مصالح معنوی و اخروی انسان‌هاست و تأمین نیازهای مادی مقدمه است برای رسیدن به هدف نهایی که تکامل انسان در سایه تقرب به خداوند است (Misbah, 2007, v. 1: 246, 247; 2002a: 29; 138b, v. 2: 153; 2001c, v. 3: 23; 2001d, v. 1: 159). بالاترین ارزش در بینش اسلامی آن است که انسان، تابع اراده خدا و بنده خالص او باشد و همه چیز را در اختیار او قرار دهد. پس بر اساس این بینش مسلمان نمی‌تواند معتقد به آزادی

مطلق در مسائل مهم زندگی‌اش باشد.

با این نگاه، معنایابی و هدفمندی زندگی اجتماعی که متأثر از نگاه توحیدی است، موجب تاب‌آوری اجتماعی بیشتری در انسان می‌شود. چرا که انسان معنایاب و هدفمند، ورای تمام مشکلات و چالش‌های اجتماعی دست تدبیر الهی را می‌بیند و تمام این وقایع را در راستای کمال خویش دارای معنا و هدفی متعالی می‌بیند بنابراین از کنار مشکلات به راحتی عبور می‌کند و به بیان قرآن نه شادی‌ها او را به مستی می‌کشاند و نه ناخوشی‌ها او را به یأس و وادادگی می‌کشاند: «لِكَيْلًا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ» (حدید/۲۳)؛ تا هرگز بر آنچه از دست شما رود دل‌تنگ نشوید و به آنچه به شما می‌دهد مغرور و دلشاد نگردید، و خدا دوستدار هیچ متکبر خودستایی نیست.

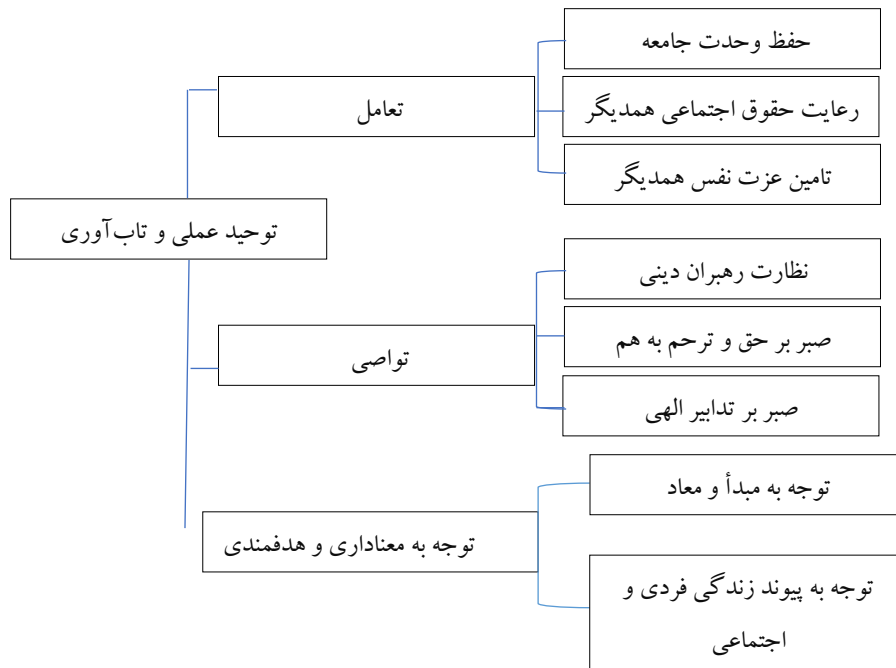
نتیجه

این مقاله با هدف بررسی ارتباط توحید عملی با تاب‌آوری اجتماعی بر اساس آراء آیت‌الله مصباح به این نتیجه رسید که انعکاس توحید عملی در تاب‌آوری اجتماعی یک جامعه در سه محور قابل بحث است: «تعامل سازنده با افراد جامعه» و «تواصی به مکارم اخلاقی و ارزش‌های انسانی» و «توجه به معناداری و هدفمندی زندگی»

تعامل ناظر بر مشارکت و انعطاف‌پذیری‌های عملی است که افراد مبتنی بر مبنای توحید انجام می‌دهند. بر این اساس تلاش افراد برای حفظ وحدت جامعه از طریق رفتارهای قرآنی کریمانه، سلیمانه و صبورانه، ممانعت از تفرقه‌افکنی (به عنوانی رفتاری مشرکانه) را در پی داشته و موجب افزایش سازگاری و تاب‌آوری جامعه است. همچنین رعایت حقوق و مصالح اجتماعی افراد، بی‌توجه به منافع شخصی و بر مبنای حقوق و وظایف شرعی، بر مدار عبادت خداوند بوده، سبب افزایش تاب‌آوری اجتماع می‌شود. همچنین تأمین کرامت و عزت نفس انسان‌های نیازمند عامل افزایش تاب‌آوری فرد انفاق‌کننده و انفاق‌گیرنده می‌شود. بدین صورت که فقر، عامل کاهش تاب‌آوری نیازمندان است و انگیزه‌های غیرالهی انفاق، منجر به استکبار درونی منفق می‌شود. در حالی که انفاق بر مبنای توحید، با تأمین عزت نفس افراد جامعه نزد خود و خدا، در تاب‌آوری اجتماعی مؤثر است.

تواصی نیز ناظر بر مشارکت‌های کلامی توحیدی است که به منظور افزایش تاب‌آوری جامعه صورت می‌گیرد. از آنجا که متعلق تواصی، آموزه‌های دینی است و بخشی از تاب‌آوری اجتماعی، رویکرد پیشگیرانه دارد، رهبران دینی هر اجتماعی در سه نقش تبیین، اسوه‌دهی و شبکه‌سازی، موجب ارتقای سطح تاب‌آوری آن اجتماع می‌گردند. با تواصی جامعه به امید و بهره‌مندی از الطاف الهی و مؤثر حقیقی دانستن خداوند، توحید در عبادت و استعانت پیاده شده، تاب‌آوری اجتماع را در پی دارد. همچنین توجه به معناداری و هدفمندی زندگی و خلقت انسان که با توجه به حکمت‌های الهی و قضا و قدر به عنوان سنتی الهی برای اداره جامعه موجب افزایش تاب‌آوری جامعه می‌شود. تبیین معنا و هدف از زندگی بر مدار توحید، موجب موقتی دانستن مشکلات و توجه جامعه به اهمیت تأمین منافع دنیوی و اخروی شده است و از این حیث بر تاب‌آوری اجتماعی تأثیر مثبت دارد.

عوامل توحیدی مؤثر در تاب آوری اجتماعی

سیاسگزاری

این پژوهش به صورت مستقل توسط نویسندگان مقاله انجام شده و از هیچ سازمان یا نهادی کمک مالی دریافت نشده است.

References

- Holy Quran.
- Abd al-Karimi Natanzi, Marziyyih. (2021). A Comparative Study of Imam Sajjad's and Martin Seligman's Views on Death Anxiety. Master's thesis in psychology, Payam Noor University. (In Persian)
- Al-Alusi, Mahmud ibn Abdullah. (1994). Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-'Azim. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.
- Al-Jurjani, Ali ibn Muhammad. (1989). Al-Ta'rifat. Tehran: Nasser Khusrow. (In Arabic)
- Armani, Kamdin. (2019). "The Effectiveness of Group Logotherapy on Resiliency and Quality of Life of Students". JNIP, 3(7): 1-14. (In Persian)
- Asadi, Asadullah. (2020). Social Resilience in the Holy Quran. In The website of Vilayat-i Faqih Representative Office in Red Crescent. (In Persian)
- Ayazi, Sayyid Ali Naqi. (2023). "Religiosity and Social Resilience in Qur'anic Teachings". Mishkat, 42(1): 64-87. (In Persian)
- Fanni, Zohre, and Ma'sumi, Leila. (2016). "Measuring and Evaluating the Impact of Lifestyle on the Degree of Urban Resilience, a Comparative Study: Qiyariyyih and North Shukufih Neighborhoods in Areas 1 and 19 of Tehran". Urban Sociological Studies, (19): 61-84. (In Persian)
- Farahidi, Khalil ibn Ahmad. (1988). Kitab al-'Ain. Qom: Hijra.
- Ibn Babawayh, Abu Ja'far Muhammad ibn Ali. (1992). Man la Yahduruhu al-Faqih. Qom: Jami'ih-i Mudarrisin.
- Ibn Shu'ba al-Harrani. (1983). Tuhaf al-'Uqul fi ma Ja'a min al-Hikam wa l-Mawa'iz min 'Al al-Rasul. Qom: Jami'ih-i Mudarrisin.

- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1986). *Al-Kafi*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyih.
- Lak, Azadeh. (2013). "Resilient Urban Design". *Soffeh*, 23(1), 91-104. (In Persian)
- Majlisi, Muhammad Baqir. (1982). *Bahar Al-Anwar*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
- Makarem Shirazi Nasser. (1993). *Tafsir-i Nimunih*. Tehran: Al-Islamiya. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (1997a). *Akhlaq dar Qur'an (Ma'arif Qur'an 3)*. Edited by Muhammad Hossein Eskandari. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (1997b). *Pihs-niyaz-hayi Mudiriyyat-i Islami*. Edited by Gholamreza Muttaqifar. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (1998a). *Amuzish-i 'Aqa'id*. Tehran: Sazman-i Tablighat-i Islami. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (1998b). *Qanun va Siyasat dar Quran*. Edited by Muhammad Shahrabi. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2000a). *Pand-i Javid*. Edited by Ali Zinati. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2000b). *Quran dar Ayin-i Nahj al-Balagha*. Edited by Ahmad Muhammadi. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2001a). *Chikidih-i Andishih-hayi Bunyadin-i Islami*. Translated by Hossein Ali Arabi, edited by Muhammad Mehdi Naderi Qomi. Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2001b). *Nazariyyi-yi Huquqi-i Islam*. Edited by Muhammad Mehdi Naderi Qomi and Mehdi Kariminia. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2001c). *Pursish-ha va Pasukh-ha*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2001d). *Rah-Tushih*. Edited by Karim Subhani. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2002a). *Pasukh-i Ustad bi Javanan-i Pursishgar*. Collected by a group of Students. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2002b). *Pand-hayi Imam Sadiq ('alayh-i al-salam) bi Rah-Juyan-i Sadiq*. Edited by Muhammad Mahdi Naderi Qomi. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2002c). *Jang va Jihad dar Quran*. Edited by Muhammad Mahdi Naderi Qomi. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2007). *Nazariyyi-yi Siyasi-i Islam*. Edited by Karim Subhani. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2008). *Sharh-i Du'a-yi Chihl-o-chaharum-i Sahifa Sajjadiyyih: Mavani'-i Niyl bi Maqam-i Qurb*. Available online at: <https://mesbahyazdi.ir/node> (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2009a). *Jami'ih va Tarikh az Nigah-i Quran (Ma'arif Qur'an 8)*. Edited by Mustafa Malekian. Tehran: Sazman-i Tablighat-i Islami. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2009b). *Jami az Zulal-i Kowthar*. Edited by Muhammad Baqir Heydari Kashani. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2010a). *Khuda-Shinasi (Ma'arif-i Qur'an-i 1)*. Edited by Amirreza Ashrafi. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2010b). *Amuzish-i Falsafih*. Tehran: Sazman-i Tablighat-i Islami. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2011a). *Sharh-i Khutbih-i Fadakiyyih*. Isfahan: Qa'imiyiyih Computer Research Center. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2011b). *Sajjadih-hayi Suluk*. Edited by Karim Subhani. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2012). *Rabitih-yi 'Ilm va Din*. Edited by Ali Misbah. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2013a). *Sabr*. Available online at: <https://mesbahyazdi.ir/node>. July 27 (In Persian)

- Misbah Yazdi, Muhammad Taqi. (2013b). *Jur'ih-i az Darya-yi Raz*. Edited by Muhammad Ali Muhiti. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. (In Persian)
- Mohammadi, Akbar, Kasra Ashouri, & Muhammad Bashir Robati. (2017). "Evaluating the Components of Institutional and Social Resilience in Urban Spontaneous Settlements (Case Study: Naisar Separated Urban District in Sanandaj)". *Motaleate Shahri*, 6(22), 75-88. (In Persian)
- Nasiri, Muhammad, Hossein Karsazi, Faruq Esmaeilpour, & Mansur Beyrami. (2015). "The Role of Meaning in Life, Mindfulness and Resilience in the Flourishing of Students". *Positive Psychology Research*, 1(3), 21-32. (In Persian)
- Noorian, Farshad, & Sa'id Esfandi. (2016). "Priority Analysis of Locating the Earthquake Crisis Management Supportive Bases According to Land Based Classification Standards (LBCS) Using TOPSIS Technique, Case Study: District 1, region 6 of Tehran". *Emergency Management*, 4(2), 55-72. (In Persian)
- Okan, Nesrullah, & Halil Ekşi. (2017). "Spirituality in Logotherapy". *Spiritual Psychology and Counseling*, 2 (2), 143-164.
- Piran, Parviz, Sa'ideh Asadi, & Niku Dadgar. (2017). "Social Resilience in Reconstruction Process (Case Study: Darb-e-Astaneh and Baba Pashman Villages after the 1385 Lorestan, Silakhor Earthquake)". *JHRE*, 36(157): 87-100. (In Persian)
- Raghib Isfahani, Hossein ibn Muhammad. (1991). *Mufradat Alfaz al-Qur'an*. Beirut: Dar Al Qalam.
- Reza'i, Muhammad Reza. (2010). *Explaining the Resilience of Urban Communities in order to Reduce the Effects of Natural Disasters (earthquakes); Case Study: Tehran Metropolis*. PhD Dissertation in Geography and Urban Planning, Tarbiat Modares University, Tehran. (In Persian)
- Rousta, Mujtaba, Isa Ebrahimzadeh, & Mustafa Istgaldi. (2018). "Assessment of Urban Social Resilience (Case study: City of Zahedan)". *Research and Urban Planning*, 9(32), 1-14. (In Persian)
- Soheylizad, Mukhtar, Eshrat Yahaghi Amjad, Dariush Amini, & Behzad Gholamaliee. (2016). "Relationship between Self-Esteem, Resilience and Quality of Life in Patients with Type 2 Diabetes in Hamadan in 2015". *Pajouhan*, 15(1) :1-8. (In Persian)
- Tabarsi, Fadl ibn Hassan. (1993). *Majma' al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Tehran: Nasser Khusrow.
- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Hossein. (1995). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Translated by Sayyid Muhammad Baqir Mousavi Hamdani. Qom: Intisharat-i Islami. (In Persian)
- Tarihi, Fakhruddin. (1996). *Majma' al-Bahrayn*. Tehran: Murtazavi. (In Persian)
- Tusi. Muhammad ibn Hassan. (n.d). *Al-Tibyan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.
- Wilson, Geoff A. (2012). "Community Resilience, Globalization, and Transitional Pathways of Decision-Making". *Geoforum*, 43(6), 1218-1231.